

Sevil HƏSƏNOVA

**H.CAVİD YARADICILIĞINA PARTİYALIQ PRINSIPİNDƏN
YANAŞMA
PEZİOME**

Творчество выдающегося деятеля истории печати Азербайджана всегда находилось в центре внимания. Основная цель научной статьи изучение его творчества. Именно в эти годы возрастает число статей и

рецензий о творчестве Г.Джавида. Именно в эти года возрастает число статей и рецензий о творчестве Г.Джавида. Ему не раз предлагали, чтобы он создавал произведения в соответствии с идеологическими установками времени, но писатель был далекот этого. В 1920-1940-е годы литературный процесс в методологическом и идеологическом отношении развивался в соответствии с принципами социалистического реализма. Это был период, когда Г.Джавид наиболее часто подвергался нападкам со стороны литературной критики.

Ключевые слова: литературная критика, методологическое отношение, советский период, общественное содержание, литературный процесс

SUMMARY

One of the researcher-scientists is Huseyn Javid who has contributions in researching of Azerbaijani literature. In those years there were a lot of articles dealing with H.Javids creative work. Though he was invited for writings on ideological principles he refused this proposal. In the 1920-1940-s literary process in the methodological and ideological relations were developing in accordance with the principles of socialist realism. Those years H.Javid was one of the authors who was accused for his writings by critics. The authors of such kind of articles mainly were critics M.Huseyn, A.Nazim, H.Zeynally, M.Gulyev and others. Ides is the source of literary and artistic creativity, as well as publicity, its major branch.

Key words: literary criticism, methodological attitude, soviet period, social content, criticism

1920-ci ilin aprel çevrilişə nəticəsində ölkədə mətbuat, ədəbiyyat, mədəniyyət vahid ideologiyasının- əvvəl bolşevik, sonra kommunist ideologiyasının təbliğinə səfərbər edilərək partiya sovet-mətbuatı, ədəbiyyatı sisteminin yaranma prosesi başladı.

İctimai-siyasi sistemin dəyişməsi, ədəbiyyata, mətbuata, mədəniyyətə yalnız partiyalıq nəzəriyyəsiyəndən yanaşma, ictimai amilin ön plana keçirilməsi ədəbi prosesin həm inkişafında, həm də dəyərləndirilməsində çox ciddi problemlər yaratdı. Siyasi rejim təbliğatın bütün sahələri üzərində (xüsusən mətbuat və ədəbiyyatın) amansız nəzarət sistemi qoyaraq proletar ədəbiyyatı, mətbuatı uğrunda mübarizəni özünün ədəbi-mədəni siyasətinin baş xəttinə çevirdi.

Hər zaman elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olan romantik ədəbi məktəbin nümayəndəsi Hüseyn Cavid yaradıcılığına da hakim ideologiyanın vulqar-sosioloji nöqteyi-nəzərindən yanaşıldı. Ədibin yaradıcılığı zamanı-siyasi rejimin ideoloji tələblərini ödəmədiyi üçün mühakimə obyektinə çevrildi. O, dövrün ədəbi prosesindəki qarşıdurmalar haqqında prof. B.Əhmədov yazır: "ədəbi prosesdəki qarşıdurmalar, fərqli nöqteyi-nəzərlər, antimarksist düşüncə aşkarcasına özünü büruzə verirdi" (4,47).

Bu sahəni tədqiq, təhlil edərək öz ədəbi-elmi fikir və münasibətlərini bildirenlər arasında H.Cavid yaradıcılığına qarşı ikibaşlı mövqə tutanlar da var idi. "Cavid həm humanistdir, həm "türkcüdür", daha doğrusu pantürküstdür, həm dinsizdir, həm də islamçıdır" (3, 166). Təbii bu fikirlər ideoloji mühitə, dövrə, zamana uyğun olaraq H.Cavid yaradıcılığına verilən qiymətdir. Elə bir zamanda ki, müsəlman aləmində Allah inkar edilir, məscidlər dağıdılır, dinlə bağlı mərasimlərə qadağa qoyulurdu. Belə bir quruluşda təbii H.Cavid də belə təqdir edilməli idi.

Lakin zaman sübut etdi ki, ideoloji mühitə, zamana uyğun olaraq H.Cavid yaradıcılığını və şəxsiyyətini qiymətləndirmək düzgün deyil. Amma bu ona da əsas vermir ki, sovet dövründə xüsusən də 1920-30-cu illərdə H.Cavid haqqında yazılan bütün tədqiqat əsərlərindən imtina edək. Prof. B.Əhmədov da bunun əleyhinə çıxaraq yazır ki: "Əlbəttə, 20-30-cu illərin ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığının metodoloji cəhətdən bütünlüklə səhv istiqamətdə getdiyini söyləmək də olmaz" (4, 236).

Nisbətən sağlam fikir bildirən müəlliflərin əsərlərini oxuya-oxuya, onlardan öyrənə-öyrənə fikir söyləmək, qənaətləri hasil etməyə çalışmaq lazımdır. Lakin bu da bir faktır ki, yenidən müstəqilliyimizin əldə edilməsi ərəfəsinə kimi yazılan tədqiqatların böyük əksəriyyətində təkcə H.Cavidin deyil, romantiklərin hamısının yaradıcılığı, əsasən, ədəbi-tarixi və ən başlıcası siyasi-sosioloji istiqamətdə araşdırılıb, təqdim edilib. "Mürtəce romantiklər", "burjua yazarları" və s. adlandıraraq ya əks tədqiqata cəlb olunub, ya da əsərləri qadağan edilib. Yalnız 1950-ci ilin sonlarında əsərləri üzərinə qoyulan "tabu götürülmüş" (4, 237).

Buna baxmayaraq milli ədəbiyyatşünaslığımızda cavidşünaslıq deyilən çox maraqlı və zəngin bir sahə yaranmışdır ki, burada H.Cavid şəxsiyyətinə, yaradıcılığına aid yüzlərlə ədəbi-tənqidi məqalələr, elmi-tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar, xatirələr yazılmışdır. Onlarla tədqiqatçı alimlər, ədəbi tənqidçilər, yazıçılar bu mövzuya müraciət etmişlər. Ə.Şərif, S.Hüseyn, C.Cabbarlı, H.Zeynallı, Ə.Nazim, M.Quliyev, M.Hüseyn, M.Arif, C.Xəndan, Ə.Məsudoglu və M.Cəfər ilk tədqiqatçılardandır. Lakin əksər cavidşünaslar bu sahədə M.Cəfərin tədqiqatlarına daha çox önəm verirlər. Məsələn, görkəmli alim C.Xəndan M.Cəfərin "Hüseyn Cavid" monoqrafiyası haqqında yazırdı: "Cəsarətlə demək olar ki, heç bir alim Cavid yaradıcılığını bu

genişlikdə tədqiq və təhlil etməmiş, onun haqqında bu qədər yeni söz deməmişdir. Alim bu əsərində Cavidü düzgün qiymətləndirən tədqiqatçılarla onu başa düşməyən cızmaqaraçıları ayırd edə bilməmişdir” (10, 45).

Yuxarıda adlarını sadaladığımız tədqiqatçılar H.Cavid yaradıcılığına müxtəlif prizmadan yanaşmış və qiymət vermişlər. Məsələn, M.Hüseynə nisbətən H.Zeynalı, M.Quliyev H.Cavid yaradıcılığına, şəxsiyyətinə obyektiv yanaşmışlar. H.Cavidin şəxsiyyətinə və irsinə gah çox qərəzli, (1920-ci ildən-1950-ci ilin sonlarına kimi) gah da nisbətən obyektiv (1960-cı illərdə) qiymət verənlərdən biri də M.Hüseyn olmuşdur. M.Hüseynin ədəbi tənqiddə gəldiyi vaxt (1920-30-cu illər) “ədəbi tənqid sinfi mübarizə, ağır ittiham silahına çevrilmişdi” (5, 12). Çox təəssüflər ki, başda M.Hüseyn olmaqla əksər tənqidçilərimiz vulqar sosioloji tənqidin təsiri altına düşərək milli tənqidi düşüncəyə qənim kəsilmişdi. Bu da əsl həqiqətləri tam şəkildə ortaya qoymağa imkan verməmişdi.

Tənqidçi T.Salamoğlu “Ədəbi tənqid tarixinə-dair portret oçerkləri” adlı əsərində ədəbi-bədii yaradıcılığa sinfi yanaşma haqqında yazır: “Hər bir dövrün tənqidi onun öz metodoloji prinsipləri və tarixi şəraitin səciyyəsi nəzərə alınmaqla qiymətləndirilə bilər. 20-30-cu illər tənqidinin metodoloji əsasında dayanan aparıcı prinsiplərdən biri bədii yaradıcılığa sinfi yanaşma olmuşdur. Sovet siyasi rejimi ədəbiyyata ideoloji təbliğat vasitəsi kimi yanaşdığından onun sinfi dünyagörüşü əsasında yaradılması tələbini birmənalı olaraq irəli sürmüşdür”. Burada yazarın ictimai, siyasi hadisələrə hansı dünyagörüşü mövqeyindən yanaşması əsas götürülürdü və onu proleter yazarmına çevirmək üçün ədəbi tənqidin qarşısında duran əsas vəzifə idi. Ədəbi tənqid istədiyinə nail olmadıqda ağır ittiham silahına çevrilirdi.

Bu ittihamlar “sənətə sinfi ziddiyyətlərin bədii ifadəsi prizmasından baxan M.Hüseynin “Ədəbi döyüşlər”ində açıq-aydın əks etdirilib. Odur ki, bu əsəri sadəcə məqalələr toplusu adlandırmaq olmaz. Ədəbi prosesa ideoloji, elmi-analitik yanaşma konteksi M.Hüseynin milli-tarixi varlığa nihilist, qərəzli münasibətini ortaya qoyur. Amma çox təəssüflər ki, T.Salamoğlu “Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-oçerklər” adlı dərs vəsaitində (2011) M.Hüseynin bu sahədəki fəaliyyətini “onun ədəbi prosesa, sənətkarlara subyektiv və qərəzli münasibətindən yox, dövrün ədəbiyyat siyasətindəki məhdudluqdan irəli gəldiyini” söyləyir. Lakin onun ədəbi-tənqidi fəaliyyəti ilə tanış olarkən “klassik irsə münasibətdə yol verdiyi əyintilər” (N.Qəhrəmanlı) xüsusən də “H.Cavidin şəxsiyyəti və irsi məsələsində ... qərəzliliyi ilə fərqlənirdi” (T.Salamoğlu).

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 26 oktyabr 1957-ci il tarixli sayında çap olunan məqaləsində digərlərinə nisbətən H.Cavidin nəinki yaradıcılığını, həm özünü “son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli bir şəxsiyyət” adlandırır, sovet məfkurəsini qəbul edə bilməməkdə günahlandırır, sovet hakimiyyətinin ilk

illərində tərəddüdlər içində yaşadığını vurğulayırdı. M.Hüseyn kimi bəzi tədqiqatçılar da buna “məfkurəvi tərəddüd illəri” deyirdilər. Bəzilərinin fikrincə, bu tərəddüd dövrü daha əvvəllərdən, “1905-ci ildən başlanır, 1917-1926-cı illərdə isə qabarıq şəkildə nəzərə çarpır” (C.Xəndan), bəziləri isə bu tərəddüdü 37-ci ilə kimi davam etdiyindən H.Cavidü “inqilab epoxasının şairi ola” bilməməkdə (Ə.Vəliyev) qınayırdılar.

Əslində, H.Cavid “ədəbiyyat tarixində düz bir xəttlə, ziddiyyətsiz, bütün ömrü boyu bir istiqamətlə irəliləyən, yaradıcılıq tərəddüdü və şübhələri keçirməyən böyük bir sənətkar olmuşdur. Nə rus, nə Şərq, nə Qərb ədəbiyyatından elə bir böyük şəxsiyyətin adını çəkmək olmaz ki, o, belə bir məhdud yolla inkişaf etmiş olsun” (7).

M.Hüseynin 26 oktyabr 1957-ci ildə çap edilən bu məqaləsi sırf marksizm-leninizm ideologiyasına uyğun yazılıb. Müəllif “Həyat”, “Füyuzat”, “Şəlalə”, “Dirilik” kimi milli ruhlu mətbu orqanlarını “mürtəce burjuaziya ideologiyasının mənafeyini müdafiə edən” (7) mətbuat adlandıraraq yetərinə tənqid etdiyi bir halda, qəribədir sonda H.Cavid və M.Hadi haqqında obyektiv fikir söyləyir. “İndi Hadi və Cavid kimi sənətkarlardan imtina etmək yox, onları düzgün tədqiq edib öyrənmək və gənc nəsə tanımaq lazımdır” (7) təklifini irəli sürür.

Unutmayaq ki, hər dövr, nəsəl öz məqsədləri, ictimai meylləri üçün keçmiş irsə bir dəlil, bir dayanacaq axtarır” (8,12). Amma çox təəssüflər ki, 20-ci illərdən ədəbi tənqidin, fəlsəfi fikrin, teatrşünaslığın tədqiqat obyektinə olan H.Cavidə bəraət verildikdən bir neçə illər sonra da tədqiqatçılardan bəziləri onun irsinə obyektiv yanaşmadılar. Yəni də qismən hakim partiyanın ideologiyası özünü bürzə verirdi. Məsələn, tədqiqatçı alim Məmməd Cəfər 1960-cı ildə yazdığına görə: “Cavidin inqilabdan əvvəlki yaradıcılığı çox ziddiyyətli və zəif idi” (12, 10). Halbı ki, alimin “zəif və ziddiyyətli” adlandırdığı bu dövrdə H.Cavid istər poeziyasında, dramaturgiyasında, istərsə də publisistikasında artıq çox güclü əsərlərini yaratmış, ədəbi aləmdə yetərinə tanınmış, qüdrətli bir söz sahibi idi.

Digər bir tədqiqatçı alimin fikrincə: “...1914-15-ci illərdə Hüseyn Cavid böyük yaradıcılıq tərəddüdləri və ziddiyyətləri keçirirdi. O, elə bir dildə, elə bir estetik meyarla yazıb yaradırdı ki, əsərləri onun öz şair qəlbı və düşüncəsinin tələblərinə cavab verir, lakin xalqın, zəhmətkeşlərin böyük əksəriyyətini düşündürüb məşğul edə bilmirdi” (6) deyərək tənqid edən müəllif “Cavid əsərlərindəki romantik boyaları tündləşdirir, oradakı həssas sənətkar duyğusunu yanlış yola sövq edirdi” (6) söyləməklə ədibin səhv yolda olduğuna işarə edilirdi.

Əslində, H.Cavid inqilabdan əvvəl ədəbi mühitdə mükəmməl bir söz sahibi kimi tanınmaqda idi. İnqilabdan sonra isə xüsusən də “...20-ci illərin ortalarından 30-cu illərin əvvəllərinə qədər Azərbaycanın dahi şairi,

dramaturqu H.Cavid yaradıcılığının çiçəklənmə, zirvəyə yaxınlaşma dövrü” (1, 5) olduğunu əksər cavidsünaslar iddia edirdi və bu baxımdan onlar çox haqlıdırlar. Çünki xalqın maarifə, elmə, yeniliyə, azadlığa səsləyən müəllifin bu əsərləri həm məzmun, həm də mövzu baxımından yüksək sənətkarlıqla qələmə alınan əsərlərdir. Birdəki inqilaba qədərki dövrə kimi artıq Azərbaycan ədəbi mühitində H.Cavid romantik ədəbi məktəbin ən istedadlı nümayəndəsi kimi böyük şöhrət qazanmışdı və hətta bəzi tədqiqatçıların fikrinə, “Azərbaycana Türkiyədən romantizmin toxumunu gətirən də H.Cavid” olmuşdur (2, 17).

Elə ona görə də sovetlər dövründə marksist-bolşevik siyasi düşüncəyə əsaslanan vulqar-sosioloji tənqid uzun illər H.Cavidə qarşı amansız olmuşdur. Ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev yazırdı: “Cavid-zaman münasibətlərinin bəlkə də ən mürəkkəbi, təzadlı və ibrətlisidir. Bu mürəkkəblik Cavidin yaşayb-yaratdığı tarixi epoxanın öz narahatlığı ilə, öz fırtına və inqilabları ilə aşılarmışdır və dolayınikasını (vulqar və bayağı ifratları ilə bərabər) bəzən Caviddən də çox cavidsünaslığın axtarılarında tapılmışdır” (11, 6).

Danılmaz bir həqiqət var ki, “Siyasi tələblər böyük əsərlərdə özünə bir dayanacaq tapmadıqda, o əsərləri qiymətdən sala bilmir. Belə əsərlər insan ruhunun, insan psixologiyasının daha dərin qatlarına təsir etdiyi üçün siyasi tələblərin hökmünə tabe deyildi” (9, 12). Bax elə ona görə heç bir qadağa, təzyiq H.Cavidin oxucularının qəlbindən və zamanın yaddaşından silib ata bilmədi. H.Cavid yaradıcılığı çoxşaxəli olduğundan onun yaradıcılığına həsr edilən tədqiqatlar da müxtəlif istiqamətləri əhatə edir və keçən əsrin 20-ci illərindən ədəbi tənqidin, fəlsəfi fikrin, teatrşünaslığın, ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Cavidşünaslıq. II cild (araşdırmalar toplusu). Bakı: 2012, 255 s.
2. Cavidşünaslıq. III cild (araşdırmalar toplusu). Bakı: 2012, 183 s.
3. Cəfər Cəfərov. Azərbaycan dram-teatru. Bakı: Azərənşr, 1959, 416 s.
4. Əhmədov Bədirxan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, II cild. (Dərslik). Bakı: 2010, 436 s.
5. Əhmədov Bədirxan. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı; mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı: 2015, 550 s.
6. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 28 oktyabr 1956.
7. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 26 oktyabr 1957.
8. Əsgərzadə Lütviyyə. H.Cavidin epistoluar irsində avtobioqrafik məqamlar. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat məcmuəsi. Əsərləri- xüsusi buraxılış. XXVI cild. Bakı: Elm, 2015, 318 s.
9. Hacıbəyov Üzeyir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985, 650 s.

10. Hacıyev Rəfiq Zəka. XX əsr Azərbaycan romantizminin estetik prinsipləri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı: 1967, 256 s.
11. Məmmədli Qulam. Cavid ömrü boyu. Bakı: Yazıçı, 1982, 296 s.
12. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərənşr, 1960, 262 s.